

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ“

Кирил Ангелов Ненов

БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ В ГЕОГРАФСКО-ПЪТЕПИСНАТА
КНИЖНИНА И КАРТОГРАФИЯТА ОТ XIII–XV В.

АВОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“

шифър: 05.03.06 – „История на България“

Научен ръководител:

акад. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ

Членове на научното жури:

акад. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ

проф. дин Илия Г. Илиев

проф. д-р ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА

проф. дин ИВАН БИЛЯРСКИ

доц. д-р ПЕНКА ДАНОВА

София · 2015

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 24 февруари 2015 г. на заседание на секция „Средновековна история“ при Института за исторически изследвания – БАН

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение и библиография – общо 492 страници.

Публичната защита ще се състои на 14 април 2015 г. от 14:30 часа в Заседателната зала на Института за исторически изследвания – БАН, бул. „Шипченски проход“ №52, бл. 17, ет. 3, ст. 303.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на Института за исторически изследвания – БАН и в интернет на адрес: <http://www.ihist.bas.bg/>

УВОД

В досегашните историографски натрупвания липсва цялостен труд върху сведенията за България и българите, съдържащи се в географско-пътеписната книжнина и картографията през Средновековието, въпреки че условия за написването му съществуват. Това проличава от все още необработените напълно данни от самостоятелните публикации на географски съчинения, пътеписи и картографски сборки от страна на българската и чуждата историческа наука, създаващи перспективна възможност за анализ и синтез на представата за обитаваните от българите земи. Необходимостта от цялостно изследване се налага още и с оглед на въвеждането в научно обращение на значителна информация, ситуирана в пътеписите, географските описания, итинерариите, портоланите и картите, с оглед на иначе оскъдната изворова база за средновековната българска история. Паметниците на географско-пътеписната книжнина и картографията са недобре познати в изследователското поле на медиевистиката и затова често се подминават като извороведски ресурс. Напоследък обаче се забелязва промяна в отношението към тях, а някои нови историографски попадения дават основания да се смята, че негативната тенденция в миналото може да се смята за преодоляна.

Съчетанието от изворовата основа и необходимостта от детайлно проучване на географско-пътеписната литература и образност създават благоприятна почва в границите на настоящата работа да се направи опит за построяването на определена докторска теза. Широката гама от информационни потоци и хронологическият обхват на средновековната епоха обаче задължават дисертантът да си постави по-скромни, но постижими цели спрямо големите възможности, които биха могли да бъдат почерпени от тези извори. На първо място следва да се отбележи, че зададената темпорална рамка на изследването – XIII–XV в. – отговаря на спецификата на този тип източници, които през указания период значително набъбват в резултат на интензивността на пътуванията. Акцентът в изследването е поставен преди всичко върху сведенията на географско-пътеписната книжнина и картографията за историческата география на средновековна България, тъй като именно в това отношение данните предлагат най-обилна и уникална информация. Въпреки значимостта на сведенията за политическата и институционалната история ограничеността на обема на настоящата дисертация не позволява те да бъдат разгледани и затова остават извън фокуса на тази разработка. Една от основните задачи, поставени пред изследването, е да се състави жанрова класификация на паметниците, тъй като тя би допринесла за осмислянето на тези извори като един специфичен дял от средновековното книжовно наследство. Друга съществена задача представлява систематизирането на писмените сведения в отделни тематични области като: наименования на страната и населението; местоположение и граници; физикогеографска характеристика (включваща данни за релефа, полезните изкопаеми, водите, флората и фауната, климата); областно-поселищна система и пътна мрежа; стопанство. Така представени, разпръснатите на различни места и често с фрагментарен характер данни ще могат да обрисуват по-цялостна картина на географията на средновековна България. Като трета задача се поставя съставянето на каталог на всички известните карти, включващи в своите рамки българските земи, които не само визуализират средновековното българско пространство, а и съдържат подробни данни за пристанищната система.

Написването на подобно изследване е съобразено с тенденциите в историографията и притежава безспорна актуалност, тъй като историческата география е област, в която световната медиевистика и византинистика се радва на редица постижения през последното половин столетие. Пример за това е високото признание, което получават томове от поредицата „*Tabula imperii Byzantini*“ (ТІВ) – материална реализация на мащабния проект за създаването на историческа география на Византия,

започнат през 1966 г. под ръководството на Херберт Хунгер. Институтът за византийски изследвания при Австрийската академия на науките е издал до момента общо дванадесет книжни тела, включително и том от Петер Сустал, посветен на областта Тракия, в който се включва периметърът на север до Стара планина. Австрийските постижения имат и своето българско съответствие в проектопоредицата „*Tabula Bulgariae mediæ ævi*“, залегнала в планове на секция „Средновековна история“ в Института за исторически изследвания при Българската академия на науките. Като пряка реализация на българската табула може да се смята книгата на Красимира Гагова – „Тракия през Българското средновековие. Историческа география“. Освен това споменатата авторка е проучила изворите за географията на България във връзка с кръстоносните походи в монографията си „Кръстоносните походи и средновековна България“, разглеждайки данните за областите, планините, реките и селищата.

Въпреки посочените резултати не може да се констатира, че направеното в областта на историческата география на средновековна България е задоволително. От приведените примери се вижда, че области като Мизия и Македония остават извън обсега на монографичното им проучване, Тракия остава непроучена в немалко географски планове, а данните за България като общо пространство почти не са коментирани. За да се достигне обаче до подобен род мащабни проучвания, е необходимо преди всичко да се изследва изворовата база, която все още не е цялостно обхваната, тъй като именно тя ще представлява основата, върху която могат да се изградят научните построения. Настоящият труд може да се третира като стъпка в тази насока и своеобразно предмостие към една бъдеща историческа география на средновековна България.

I ГЛАВА. ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

1. Класификация на писмените извори

Географско-пътеписните съчинения в жанрово отношение са твърде разнообразни и невинаги представляват самостоятелни литературни паметници. В някои случаи те съставляват отделна част от по-големи трудове или биват само отделен пасаж от определен текст. Тази особеност се дължи на спецификата на многостранно отразяване на информацията и съществуването на жанрова кохезия в средновековната

книжнина. Авторите на този вид произведения са различни по етнически произход, конфесионална идентичност и държавна принадлежност, интелект и познания, и заемат различен статус в социалната йерархия – а всички тези особености неминуемо се отразяват и върху писанията им. Причините, поради които се съставят географски описания, също са дълбоко диференцирани – от практически необходими на търговците, през определяне на поклоннически маршрути, та до пропагандиране на кръстоносен поход. Важно е да се отбележи, че никое от познатите съчинения няма за основна цел да представи самостоятелно географията на България; споменаването на българските земи обикновено е част от по-широко разглеждане на географията на Балканите или Черноморието. Според жанровите си особености географско-пътеписната книжнина може да се обособи в следните видове: 1) пътеписи и пътни дневници; 2) географски трактати; 3) портолани; 4) итинерарии; 5) географски екскурси.

1.1. Пътеписи и пътни дневници

По определение пътеписът е литературно произведение, написано в първолична форма, чийто автор е самият пътуващ човек. В съчиненията от този жанр по правило се споделят сведения, описания и впечатления, добити по време на път, във вид на пътни бележки, в които не липсват и лични оценки и коментари. През Средновековието се срещат и примери за фиктивни пътеписи, които не отразяват авторови преживелици, а представляват фантазни пътувания до далечни страни и имат за цел да задоволят нарасналото човешко любопитство към непознатия свят. Пътният дневник не се отличава съществено от пътеписа, но докато пътеписът е произведение, което се написва след проведено пътуване въз основа на бележки и спомени на пътешественика, то пътният дневник е документ, който се попълва по време на самото странстване и отразява впечатленията на пътуващия по дати, и така запазва своя първичен и необработен характер. Друга съществена разлика е, че пътеписът обикновено е съчинение, адресирано към определена публика, докато пътният дневник е съставен по-скоро за лична употреба. Към характеристиката на пътеписите и пътните дневници спадат посочените по-долу произведения.

1.2. Географски трактати

Ако трябва накратко да се представи жанровата рамка на географския трактат, то трябва да се изтъкне, че под този знаменател попадат научни съчинения върху географията на света или определен географски ареал, които имат за цел да представят данни за топонимията, териториалния обхват, етническият характер, местните обичаи и политическата обстановка. Посочените по-долу съчинения могат да се отнесат към това определение.

1.3. Портолани

Портоланът (от итал. portolano) представлява навигационно описание на бреговете и съдържа информация за пристанищата и разстоянията между тях, евентуалното наличие на препятствия, характеристиките на дъното и дълбочината, съвети за подхода към пристанищата, за приставане или закотвяне, както и данни за ориентиране по географските посоки. Някои портолани са съпровождали определени навигационни карти, а други са били самостоятелни произведения. Смята се, че до известна степен този вид средновековни паметници е наследник на античните периплуси и предшественик на съвременните лоции. Спорове поражда въпросът какъв вид мили се използват в портоланите, тъй като няма единство в стойностите в отделните паметници. Поради тази причина разгледаните по-долу данни за разстоянията се вземат като съотношения, без да се прави опит да бъдат уравнени по определена система. Във всички по-долу посочени съчинения на портоланната книжнина се съдържат данни за Българското Черноморие.

1.4. Итинерарии

Итинерарий (от лат. *itinerarium*), или пътеводител, е произведение, очертаващо пътните отсечки в определено географско пространство, ползвано предимно от пътешествениците и пилигримите за предварително планиране на някои аспекти от бъдещото им пътуване. Чрез него те са могли да изберат маршрута на предвидената от тях дестинация, да определят транспортното средство и респективно да изчислят разходите, които биха направили при съответното пътуване. Според древния си първообраз данните в итинерариите са подредени под формата на таблици. В някои от паметниците, като упоменатите по-долу, се посочват маршрути през българските земи.

1.5. Географски екскурси

Географски екскурс (от лат. *excursus*) представлява литературно отклонение от главната тема на дадено произведение с цел да се вмъкне определено географско описание, което авторът смята за важна брънка от своето изложение. Включването на подобни пасажии е маниер, типичен за средновековните текстове, но невинаги подобни екскурси могат да бъдат обособени като по-самостоятелни елементи, тъй като нерядко се случва те да бъдат примесени с данни от друго естество. Затова списъкът на посочените по-долу произведения с налични географски екскурси има донякъде условен характер и не е обременен с претенции за пълна изчерпателност.

2. Класификация на картографията

С термина „карта“ (*χάρτης/carta/charta*) се обозначава цялостно или частично графично изображение на земната повърхност в умален мащаб. През Средновековието върху картата са се представяли отделни географски обекти по начина, по който са изглеждали в момента на начертаването или така, както си ги е представял картографът. Картата е изпълнявала ролята на визуална проекция на заобикалящия свят и е служела както за теоретично възприемане на ойкуменето, така и за практическо приложение при пътуване.

Използваната обаче днес терминология в историографията е условна и представлява по същество *termini technici*. През Античността например за карта се е използвал терминът *tabula geographica*, който продължил да се среща и през Средновековието, но само като *tabula*. Много по-често се е предпочитала употребата на *description*, който изразява най-точно връзката между текст и картина. Замяната на *tabula* с *mapa* е засвидетелствана още през IX в., но става доминираща през XI–XV в. Последното название е намерило широко разпространение в романските езици, като с него най-често са били обозначавани световните карти и по-рядко регионалните. Към същия късен период се отнася и появата на термина *carta/charta*, който означава буквално „свидетелство“, „описание“. При самостоятелната му употреба обаче той не притежава значение, равносилно на „карта“, а само в случаите, когато е придружен от прилагателното *nautica*, значението му се разбира общо като „мореплавателна карта“.

Картите, върху които е изобразено цялостно или частично българското пространство през XIII–XV в., се делят на три вида: 1) мапамундии или карти на света; 2) навигационни или мореплавателни карти; 3) регионални карти.

2.1. Мапамундии

Мапамунди (*mappa mundi*) е един типичен средновековен вид карти, върху който се изобразява целостта на света, почиваща върху тогавашните географски представи. Самият термин „mappa“ произхожда от средновековния латински език и означава ‘бяло, разгърнато платно’. Въпреки че по смисъл „mappa mundi“ означава ‘карта на света’, този израз се е използвал през Средновековието и за карти, които не отразяват целия свят. Размерите на мапамундия варират в голям диапазон: от няколко сантиметра до три метра и половина. Известни са ок. 1100 карти от този тип, като ок. 900 от тях се съдържат в ръкописи, а само ок. 200 представляват самостоятелни карти. Делят се на няколко подвида според географското представяне: климатични, триделни (Т-О), четириделни, комплексни. Климатичните карти представляват проекции на източното полукълбо и илюстрират концепцията, според която светът се дели на пет климатични пояса, ориентирани в посока север–юг: северен студен пояс, северен умерен пояс, екваториален тропичен пояс, южен умерен пояс, южен студен пояс. Този модел представял визията за света така, че само двата умерени пояса били обитавани от хора, съответно целият познат свят е попадал в северния умерен пояс. Тези карти се наричат още Макробиеви и демонстрират ясна връзка с античните географски представи. Триделните карти изобразявали само обитаемата част на света, ориентирана на изток, под формата на кръг, разделен на три части: Азия, Африка и Европа, чийто център бил Йерусалим. Заради графичната си проекция са известни още и като Т-О карти. Четириделните карти представляват хибридна проекция между климатичните и Т-О картите. Освен известните три континента в тях се илюстрира и четвърти, който заемал най-южното пространство и бил населен от антиподи. Последният вид карти се явява усложнен подвид на Т-О картите и затова те се наричат комплексни. Върху тях е заложена триделната представа за света, побрала в себе си обаче много повече детайли. Срещат се например детайлни чертежи и картини от крайбрежия, планини, реки, градове, области, библейски и митологични изображения. Сам по себе си мапамундият представлява една зададена повърхност, ограничена с рамка и предварително проектирана. За модел на този вид карти служи римския ойкумен, поставящ в центъра

на света Средиземноморието. Картите имали и своя дидактична цел – да се възприеме чрез образ това, което е по-трудно да се научи чрез текста. Безспорно визуализацията давала по-добра възможност да се схванат географските параметри като: разположението и обхвата на градовете и областите, тяхната отдалеченост един от друг, протичането на реките от изворите до устията, формата на бреговете и големината на океана.

2.2. Навигационни карти

Навигационната или мореплавателната карта, известна през Средновековието с италианския термин „carta nautica“, е представител на отделен вид карти, които включват крайбрежията на Средиземно море и прилежащите острови, като достигат до Атлантика и други морета, обхващайки частично вътрешността, с което до известна степен се доближават до изображенията в мапамундиите. Като *terminus technicus* по отношение на късносредновековната навигационна карта се използва още и понятието „портоланна карта“ заради изобразената върху нея мрежа от пристанища. Най-старата известна карта от този вид произхожда от Пиза и е датирана в края на XIII в. За разлика от мапамундия навигационната карта в никакъв случай не служи за теоретично представяне на географията на света, а е създадена единствено с практическо предназначение. Навигационните карти помагат на корабния екипаж да намери правилния път през морето, да достигне определено пристанище, да избегне опасностите от скали или плитчини, тъй като тези пътувания обикновено се извършвали покрай бреговата линия. Въведената през Късното средновековие употреба на магнетита води до използването на магнитна игла, така че цялата повърхност на портоланната карта е пресечена от мрежа от компасни лъчи, които обаче не трябва да бъдат бъркани с градуси. Понеже тези карти са били използвани в движение на корабите и са били изложени на вятър и други атмосферни влияния, в много случаи определени детайли са трудно различими, а понякога цели части от картите са безвъзвратно повредени. Тяхното практическо приложение е изисквало да бъдат направени в голям формат, за да могат да бъдат навивани, а повърхността им – защитена. За направата им са били използвани кози или телешки кожи. Тези карти не са с източна ориентация, а със северна или южна, като информацията е нанесена в квадранти. Ориентацията им е направена по този начин във връзка с използването на магнетизма, както и с формата на Средиземно море – това от своя страна е позволявало

картите да се четат от всички страни. Тенденцията при тези карти е стремеж към абсолютно реалистично възпроизвеждане на бреговата линия, морето и крайбрежния ландшафт. Това е постигнато чрез кръгообразни мрежи, разделени на 16 сектора, така че се образува една 16-посочна роза на ветровете. Лъчеподобните румб линии са винаги под ъгъл от 360° , т.е. те се намират на $22,5^\circ$ една от друга. При използването на компас (бусола), в който се намира магнитна игла, картата указва точно в каква посока корабът да се насочи до желаното пристанище и съответно му дава възможност да избере най-краткия и най-безопасен път.

2.3. Регионални карти

Регионалната карта се появява през XII в. и основно е представена от пътната карта, базираща се на древните римски образци. В нея се посочват възможности за съкращаване на маршрута със съответните преки и странични пътища, а чрез илюстрации се указват препятствия като планини и реки. В Късното средновековие тези карти служат като помощно средство на пилигримите при техните поклоннически пътувания като крайни дестинации на указаните маршрути са Светите земи и Рим. Пътните карти обхващат отсечки от някакво пространство, които не са в мащаб, а се измерват в пътнически дни. Затова тяхната функция на сушата е подобна на функцията на навигационните карти по вода. Регионалните карти са представени още и от военни карти, които информират за състоянието на областите, в които се водят военни действия, а в някои случаи дават сведения за разстоянията между пътищата и за тяхното състояние. Върху тези карти понякога се нанасят миниатюрни изображения на крепостите и флагове, които показват под чий контрол се намират те. Регионалните карти обаче не могат да се сравнят по точност с навигационните. При тях се предлага едно не съвсем точно и условно описание на част от земната повърхност, без да се използва мащаб или магнитна игла.

3. Историографски обзор

Почти няма проблем от българското средновековно минало, който да не е оставил след себе си дълбока научна дияра в набразденото поле на историографията. В това отношение изследването на географско-пътеписната книжнина и картографията като извор за средновековна България не правят изключение. Прегледът на трудовете

на учените, посветили се на темата, показва известни различия както в методологията, така и в структурата на проучванията. Докато изследователският тласък преди 1944 г. е насочен преди всичко към издирването и превеждането на географско-пътеписни съчинения, то след тази дата се забелязва по-осезаем интерес към анализирането на сведенията, който обаче не отстъпва място на публикуването на нови извори. Прави впечатление и обстоятелството, че в следосвободенския период най-много усилия са хвърлени в изясняването на въпроси от политическата история на средновековна България, докато социално-икономическата проблематика остава на заден план. Затова не е чудно, че проучването на сведенията за географията на българското пространство от XIII–XV в. не представлява трайна тенденция в българската медиевистика в края на XIX – първата половина на XX в. От друга страна, насаждането на комунистическата идеология във всички области на познанието след 1944 г. променя визията на исторически подход. Това налага при интерпретирането на процеси и събития да се използват постановки, разработени в трудовете на Карл Маркс (1818–1883) и Владимир Ленин (1870–1924). Въпреки това „марксистко-ленинският“ подход постепенно се изоставя и маргинализира от повечето изследователи, така през 70–80-те години на XX в. започва плавен преход към разчупване на догматичния модел. Периодът след 1989 г. не се различава съществено от предходното десетилетие и затова не се поставя отделно. Именно поради тези причини историографският обзор ще бъде разгледан в две направления: преди и след Втората световна война.

II ГЛАВА. БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ В ГЕОГРАФСКО-ПЪТЕПИСНАТА КНИЖНИНА ОТ XIII–XV В.

1. Наименования на страната

Още през Ранното средновековие се открояват две основни названия на българското пространство – „България“ (Βουλγαρία) и „Българска земя“ (Българска земя), които произхождат от две различни езикови групи – гръцка и славянска, – но едновременно с това спадат към индоевропейската езикова общност. Докато гръцката традиция пряко и косвено влияе върху латинските и западноевропейски форми на името, то срещащите се в арабските извори апелативи показват по-оригинален характер, тъй като са резултат от самостоятелно възникване и развитие. Наименованията, които се споменават в географско-пътеписната книжнина от XIII–XV

в., са много разнообразни и невинаги се осланят на рутината, добита през предходните столетия. Това се дължи на различни причини, свързани преди всичко с повишаването на динамиката на контактите през този период, което осигурява жив и непосредствен досег с местното население, а с това и до осъвременяване на данните на топонимичната номенклатура. От една страна, фонетичните особености на апелатива (например звукът ъ) и трудността за възприемането и предаването му с неславянска азбука, води след себе си появата на редица форми, получили се поради неточното му транскрибиране. От друга страна, специфичният начин на образуване на областни наименования във всеки език дава възможност за креативност и вариативност при създаването на нови форми.

2. Местоположение, граници и обща характеристика

Представата за местоположението на България в писмените извори от XIII–XV в. се обуславя от нивото на географското познание за земите, обитавани от българите, както и от степента на информираност за териториалния обхват на Българското царство. Поради това границите на българското пространство, които се чертаят през този период, са донякъде условни и невинаги отговарят на действителната картина. В запазените текстове личи, че осведомеността на западните автори за вътрешността на Източна Европа не е била на високо ниво. За разлика от нея данните за пристанищата по Западното Черноморие, притегателни центрове на международната търговия, са значително по-конкретни и точни. Всъщност съчиненията, от които черпим сведения за местоположението и границите на България, нямат за основна цел да представят детайлно географско описание на българските земи, с изключение на портоланите, и поради това не е чудно, че в тях се съдържа една обща представа за границите на страната. Както през Ранното, така и през Късното средновековие политическите граници на Българското царство са изключително динамични и само за кратки периоди остават непроменени. В много случаи териториалният обхват на българския етнос не се покрива с този на държавата, а попада в чужди съседни владения. Тъй като в края на XIV в. под османска власт постепенно падат „трите Българи“ – Търновското царство, Бдинското царство и Добруджанското деспотство, на практика през следващото столетие в изворите наименованието „България“ представлява по-скоро географска област с концентрирано българско население, а вероятно и реминисценция на съществувалата преди това българска държавност. Въпреки всичко обаче в представите

на чужденците България е едно трайно уседнало в съзнанието им понятие, което се разпростира в определени граници. Разбира се, не би могло да се очаква, че очертаването на териториалния обхват на българското пространство е строго определено и детайлно, но въпреки това през XIII–XV в. се запазва една традиционна представа за него. Като най-често срещана и най-трайна представа за границите на България може да се смята трафаретът, че тя се намирала между р. Дунав и Черно море.

3. Физическа география

В сведенията за природните дадености на обитаваните от българите земи в географско-пътеписната книжнина от XIII–XV в. се набляга преди всичко върху ресурсите на жизнената среда, на която се основава човешкото съществуване и благоденствие. С характерната си утилитарност късносредновековният европейец гледа на географските условия като на източник на блага, но и на трудности и опасности и затова в описанията на пътешествениците и географите липсват данни за естетическото възприемане на природните красоти. Така например равнинните терени се оценяват спрямо тяхното плодородие и биоразнообразие, планините и горите – спрямо тяхната проходимост, суровинен потенциал и наличие на рискове за живота, реките – спрямо тяхното пълноводие, рибни и златоносни запаси, пътно придвижване и възможности за преминаване.

3.1. Релеф

Съвкупността от равнинни, долинни и планински части в най-общи линии е изграждала триделната представа за релефа на земната повърхност през Късното средновековие. Приоритетно значение през този период се отдавало на физикогеографски зони с водоизточници, ниви и пасища, които спомагали за изхранването на населението. Като пустини се означавали безлюдни или слабонаселени труднопроходими гористи планински или равнинни местности, които обаче в някои случаи давали подслон за духовно уединение на монаси.

3.1.1. Равнини

Плоските терени са областите, към които средновековните географи и пътписци най-често изпитвали възхищение, тъй като те давали добри възможности за земеделие, а заедно с това и за просперитет. За разлика от днес през XIII–XV в. като равнини най-често били обозначавани открити равни площи, които били слабо залесени, и по този начин позволявали обработване на земята. В географско-пътписната книжнина от този период равнините се определят чрез термини като „planus“ (лат.), „campus“ (лат.), „plain“ (стфр.), „ἡ πεδιάς“ (стгр.).

3.1.2. Долини

Подобно на равнините долините също привличали интереса на пътешествениците през Късното средновековие. Представлявайки вдлъбнати форми на релефа, те прагматически са се свързвали с представите за удобни за аграрно стопанство земи, тъй като излъчвали сигнал за наличието на течаща вода и плодородни почви. В географско-пътписните съчинения от XIII–XV в., свързани с България, за долините се употребяват термини като „vallis“ (лат.), „tal“ (стнем.), „vallee“ (стфр.).

3.1.3. Планини

Планините представлявали онзи дял от земната повърхност, който със своята изпъкналост създавал естествени прегради за хората. Стара планина безспорно е най-значимата планина на Балканския полуостров, която същевременно била неразделна част от българското географско пространство през Средновековието. През XIII–XV в. под различни наименования тя най-често се споменава в изворите, които разглеждат българската география, без обаче да се посочват по-обстойни данни за нейните граници. Родопите са втората по-важност планина, която била заселена от българско население и нерядко попадала в границите на Българското царство през този период. Тя обаче се споменава относително рядко в географско-пътписната книжнина. Наименованието на Средна гора е от стар славянски произход и произлиза по всяка вероятност още от Ранното средновековие, но то не е регистрирано в средновековен писмен паметник. Византийците и западноевропейците са гледали на Средна гора като на част от Стара планина и затова вероятно тя не се откроява като отделен ороним в изворите. Според гръко-римската географска традиция, възприета в голяма степен и през Средните векове, се е смятало, че Рила е част от планинския масив Родопи. За

разлика от нея българската средновековна книжнина е отразила Рила с отделно название и обхват. Във връзка с подвизите на българския отшелник св. Йоан Рилски и построената от него обител планината добила широка популярност и попаднала в посветените нему агиографски текстове. Освен споменатите планини в географско-пътеписните извори се споменават, макар и по-рядко, наименованията на Пирин, Беласица и др. За означението на планините в географско-пътеписните съчинения от XIII–XV в., отнасящи се за българското пространство, се използват термини като гора (стб.), ὄρος, τό (стгр.), mons (лат.), monte (стит.), berg (стнем.).

3.1.4. Полезни изкопаеми

Изворите от XIII–XV в. свидетелстват за голямото търсене и практическата необходимост от определени полезни изкопаеми като: злато, сребро, желязо, каменна сол и др. В това отношение текстовете, които са разгледани по-горе, не правят изключение. Акцентът на авторите от този период попада върху наличието на залежи на благородни метали, които се котирали най-високо, както и върху производството на сол, тъй като тази суровина била особено ценена на европейските пазари. Не липсват сведения и за разработваните по българските земи железни рудници и производството на железни предмети. Обобщението на данните показва, че за западноевропейците България представлявала богата на метали земя.

3.2. Климат

Климатът на една страна се определя от цикличните изменения на времето спрямо географското ѝ положение. Основните фактори, формиращи климата, са слънчевата радиация, атмосферната циркулация и подстилащата повърхност, които до голяма степен са останали непроменени от Средновековието до наши дни. Както днес, така и през XIII–XV в. България е обхващала земи, които попадали в пояса на умерените ширини. Местоположението ѝ е било благоприятствано от големия приход на топлинна енергия и сравнително равномерното разпределяне на светлите и тъмните часове през денонощието, което се определя от относително голямата височина на слънцето над хоризонта през по-голямата част от годината (март–октомври). В изворите, които се разглеждат в настоящото изследване, рядко присъстват конкретни данни за климата. От друга страна обаче, сведенията за отглеждането на определени

зърнено-житни растения индиректно свидетелстват за умерените температурни стойности. За средновековния човек цикличността на промените на времето са били константа и не са предизвиквали особен интерес, затова в тогавашната литература се обръща по-особено внимание на климата само в случаите, когато настъпвали по-редки явления.

3.3. Води

Водните пространства през Средновековието са били обект на траен интерес от страна на пътешествениците и географите. Освен като източник на хранителни запаси и средство за битови цели те са служели и за комуникационни артерии на търговския и културния обмен, както и за естествени граници между отделни области и държави. Големите и разнообразни възможности, които осигуряват водните ресурси, са причината да се обръща по-специално внимание на тях в изворите.

3.3.1. Езера

През Късното средновековие достъпните езера, подобно на реките, са били използвани за осигуряване на вода за битови и стопански нужди, като същевременно спомагали изхранването на населението с рибното си богатство. Физическите особености позволяват на по-дълбоките езера да не замръзват през зимата и по този начин те продължавали и през студените месеци да осигуряват блага за хората. В разгледаните извори обаче сведения се срещат единствено за Охридското езеро.

3.3.2. Реки

Още от дълбока древност естествените водни потоци са били притегателни пространства при търсенето на подходяща жизнена среда, тъй като те предлагали Existenzminimum, изконна необходимост за човешкото съществуване – питейна вода и рибна храна. Освен като постоянен спътник в ежедневието и средство в услуга на битовите дейности, те били преценявани и като природна стихия, която можела да нанася щети върху материалната база и населението. В определени случаи реките представлявали непреодолима преграда при пътуване и затова в изворите нерядко попадат сведения за бродове, мостове и други способности за преодоляване. От гледна

точка на възможностите за натрупване на благосъстояние някои от тях притежавали златоносни пясъци. Обща характеристика на речните ресурси на България е направена в Анонимното описание на Източна Европа, според което страната се напоявала „от десет плавателни реки“ (*decem fluminibus naualibus*). Този факт обаче по всяка вероятност не е отговарял на истината, тъй като не кореспондира с данни от други извори. В географско-пътеписната книжнина се съдържа детайлна информация преди всичко за по-големите реки като: Арда, Вардар, Дунав, Марица, Места, Морава, Нишава, Струма, Тунджа.

3.3.3. Български сектор на Черно море

Масовото навлизане на италиански търговци и мореплаватели в зоната на Черно море през XIII в. способствало за неговото по-точно картографиране и географско описание. По всичко изглежда, че авторите на портолани са се опитали да дадат най-подробна информация за пристанищната мрежа в Българското Черноморие. Данните потвърждават, че българският черноморски бряг се е намирал в обсега на италианските корабоплаватели, а с това и в „средиземноморското ойкумене“. Разглежданите текстове илюстрират по красноречив начин значимия търговски интерес към дебушетата на Западното Черноморие. Ако се съди по споменатите в текста пристанища, би могло да се изтъкне, че като земите край Черноморието били сравнително гъсто населени за средновековните мащаби.

3.4. Флора и фауна

В средновековната книжнина описания на животински и растителни видове са рядкост. Най-често се споменават домашни растения и домашни животни, които били използвани за прехрана, облекло, работна сила, транспортно средство и търговия. Понякога обаче в текстовете се срещат и по-редки видове – част от дивата природа, – на които също се е гледало главно от страна на практическата им употреба. Изворите, които са отражение на светогледа от онзи период, показват, че фокусът на средновековния европеец е бил насочен приоритетно към физическото оцеляване и натрупването на материално богатство. Данните от географско-пътеписната книжнина от XIII–XV в. свидетелстват за отглеждането на зърнено-житни култури (жито, ечемик, овес, ориз), зърнено-бобови (бакла, грах) и лозя, както и за наличието на залесени

пространства. Освен това се срещат ценни известия за развито животновъдство (коне, едър добитък) и за присъствието по българските земи на животните тур, зубър и бобър.

4. Социално-икономическа география

Съществен дял от сведенията в географско-пътеписната книжнина от XIII–XV в. оформят представата за социално-икономическата география на България през Късното средновековие. Въпреки липсата на точни статистически данни съществува информация за районите и селищата с преобладаващо българско население, както и за присъствието на някои чужди етнически групи в българските земи, което дава известна представа за демографията на страната. През указания период българското пространство било разделено на няколко по-големи географски зони, за които се срещат конкретни податки в изворите. Най-съществено внимание в разглежданите писмени източници се отделя на селищната система и нейната структура, която включвала в отделни случаи освен самото населено място, а още и укрепление и пристанище. Въз основа на различни пратеничества и пътешествия се обогатява информацията за пътната мрежа, която свързвала България със страните от византийската общност, Римокатолическия запад и Близкия изток. Особено ценни са свидетелствата за икономическия поминък на страната, който, макар и в преобладаващата си част да е имал селскостопански облик, паралелно е развивал и други отрасли.

4.1. Население

През XIII–XV в. българите живеели разпръснато на Балканския полуостров, и все пак по-компактни маси с българско население са били разположени в следния географския ареал: на север – до р. Дунав; на юг – до р. Бистрица, Халкидическия полуостров, южните части на Пирин и Родопите и долното течение на р. Марица, южните части на Сакар и Странджа; на запад – до р. Морава, Шар планина, р. Черни Дрин; на изток – до Черно море. В указаното пространство освен българи са живеели и представители на други етнически групи – като гърци, власи, арменци, евреи, венецианци, генуезци, алани, руси, татари, саси, турци и др. Границите на Българското царство през този период били изключително динамични, особено в южна и западна посока, и никога не успели да обхванат всички българи. Поради тази причина не е

чудно, че голяма част от българите попадала в чужди политически структури. Въпреки това етническият белег „българи“ е бил особено устойчив през XIII–XV в., за което може да се съди от факта, че българското население, което битувало извън пределите на българската държава и след нейното унищожение от османците, не изгубило своето народностно самосъзнание и успяло да го съхрани през следващите столетия. В резултат на схизмата от 1054 г. християните в Европа били поляризирани и затова не е чудно, че западноевропейците употребяват квалификации като „схизматици“, еретици“, „варвари“ по отношение на българите, които изповядвали източноправославната вяра. От друга страна, ислямските автори гледали на християните като на неверници, така че в някои източни извори българското население е закономерно характеризирано по този начин. Нерядко са случаите, в които българите се идентифицират с античен предшественик (най-често с мизите) поради сходството в обитаваната от тях територия, но тъй като новите и старите етноси заемали различни пространствени измерения, това е довело до определени неточности в представите за географския обхват на българското пространство. Въз основа на езика българите често се определят като един от славянските народи в Европа, които имали общ произход и сходни обичаи.

4.2. Области

Географско-пътеписната книжнина от XIII–XV в. е съхранила частични сведения за областното деление на страната. Така например се узнава, че за някои западноевропейски автори през XIII в. Българското царство било съставено от областите Влахия и България. Други чужди автори пък обозначават владенията на българската корона с названието на областта „Загора“, което се среща и в старата българската литература. Особено интересни са данните от XV в. за структурата на българското пространство, като според едни то се делило на две: „Горна България“ и „Другата (= Долна?) България“, а според други – на три: „Първата България“, „Другата/Средната България“, „Третата България“.

4.3. Селища и пристанища

Изворите от посочения период изобилстват от сведения за отделни селища и пристанища, някои от които имат уникална и значима стойност за историческата география на България. В тази жанрово обособена литература се откриват данни за

следните обекти: Агатопол, Азине, Айтос, Анхиало, Аспера, Бъдин/Бдин, Варна, Велбъжд, Вича, Вичина, Галата, Гросея, Дръстър, Дупница, Дъбилин/Диампол, Еля, Емона, Змийски остров, Извор, Калиакра, Карвуна/Балчик, Кастрици, Констанца, Костур, Кратово, Ликостомо, Маврокастро, Несебър, Никопол, Ниш, Оряхово, Островец, Охрид, Пазарджик, Пангалия, Петрич, Пирот, Пловдив, Поро, Резово, Ропотамо, Росито, Русе, Свети Георги, Селуда, Скопие, Созопол, Средец/София, Сулина, Твърдица, Тутракан, Търнов, Урдовиза, Червен, Червени бряг, Черна вода, Черни нос, Щип.

4.4. Пътища

Българското пространство било пресечено от много сухопътни артерии, които го свързвали с Изтока и Запада, като същевременно то било достижимо и по вода чрез р. Дунав и Черно море. Немалка част от пътната система, която била изградена от римляните, продължавала да се използва и през Късното средновековие, без обаче да става ясно дали през XIII–XV в. са били построени нови пътища и до каква степен са се поддържали старите. Основните комуникации, които най-често присъстват в изворите, са *Via militaris/Via diagonalis*. Този пътен коридор свързвал градовете от вътрешността на Балканския полуостров с Цариград и Мала Азия. Освен тях, разбира се, в писмените паметници се срещат и други трасета, които се разклонявали по вертикала и хоризонтала. Особено ясно са посочени водните пътища, които били използвани от корабите, плаващи до българските пристанища на Черно море, както и тези, които давали възможност за навлизане в р. Дунав.

4.5. Стопанство

Икономиката на средновековна България през XIII–XV в. е била до голяма степен от селскостопански тип. Развитието на земеделието било облагодетелствано от умерените климатични условия, почвеното многообразие и големия брой естествени водоизточници, които създавали необходимите предпоставки за отглеждането на различни растителни култури. Животновъдството било също един от най-важните отрасли, за чийто напредък допринесли благоприятните климатични стойности и природните ресурси на страната. Допълнителни блага се набирали въз основа на пчеларството, бубарството, лова и риболова. Не на последно място трябва да се

отбележи и добивът и обработката на полезни изкопаеми, както и производството на сол.

III ГЛАВА. БЪЛГАРИЯ В КАРТОГРАФИЯТА ОТ XIII–XV В.

Картографията от XIII–XV в. обновява до голяма степен информацията за България и включва както името на страната, така и неизобразявани дотогава селища – като столицата Търнов, дунавските градове Вичина, Бъдин и Дръстър, както и някои по-значими градове от вътрешността – Ниш, София, Пловдив, Скопие и др. Най-точно и детайлно представяне на българското пространство обаче картните изображения постигат в ареала на Западното Черноморие. Безспорно обхватът на пристанищната система и очертанието на черноморския бряг в навигационните карти от XIII–XV в. представлява най-прецизната географска база данни за България през Средновековието. В морските картни изображения се срещат следните топоними: Агатопол, Урдовиза, Еля, Азине, Ропотамо, Созопол, Скафида, Поро, Анхиало, Емона, Вича, Цекриза, Черни нос, Галата, Росито, Варна, Кастрици, Краня, Карвуна, Каварна, Селуда, Пангалия, Констанца, Черна вода, Гросея, Островец, Св. Георги, Аспера, Сулина, Ликостомо, Салине, Фалконара, Маврокастро, Преславец, Браила, Дунавици, Бамбола, Вичина и Змийски остров.

Съставеният каталог на картите, включващи българското пространство, се базира на установените определения в картографията, според които се разграничават следните видове: 1) карти на света (мапамундии); 2) навигационни карти (морски/портоланни карти); 3) регионални карти.

Заключение

В резултат на извършените от западноевропейците кръстоносни походи, засилените контакти между Изтока и Запада, големият напредък в мореплаването, картографията и презморската търговия, прокламирането и предприемането на поклоннически пътувания до Светите земи и активизацията на мисионерската дейност на някои ордени на Католическата църква през периода XIII–XV в. се наблюдава чувствителен напредък в географската информация за Европа и света. Събраните данни попадали в различни по жанр писмени творби или графични проекции на земната повърхност: пътеписи, пътни дневници, географски трактати, географски екскурси в

определени произведения, портолани, итинерарии, мапамундии, навигационни и регионални карти. Макар и разнородни по своята характеристика, тези текстове и изображения образуват една своеобразна амалгама на географското познание от Късното средновековие, отразяваща тогавашното ниво на развитието на науката, технологиите и комуникациите. Натрупаните сведения позволяват да бъдат систематизирани данни за отделни области от географското познание за България: наименования на страната; местоположение и граници; физикогеографска характеристика; социално-икономическа география.

Картографията в Западна Европа и Близкия изток през XIII–XV в. бележи значителен напредък в сравнение с предходните столетия. За разлика от тях в страните от Източна Европа тази научна сфера остава почти непозната. Обяснение за аномалията в развитието на картографията в западноевропейските страни може да се търси в няколко направления: 1) по-голямата интензивност на западноевропейците в морските и сухопътни пътувания и търговската дейност; 2) възприемането на някои научни постижения на Арабския свят от средиземноморските държави в Западна Европа. Въпреки че арабските карти също стават по-точни и по-подробни, все пак те отстъпват по качество и съдържание от тези на западноевропейците.

СПИСЪК НА ПРИНОСИТЕ

1. За първи път се разглежда цялостно темата за България и българите в географско-пътеписната книжнина и картографията от XIII–XV в. Въз основа на анализ на разнообразен изворов материал се възстановява частично географията на късносредновековна България.
2. Направена е класификация на географско-пътеписната книжнина и картографията от XIII–XV в., като се дават определения на основните вътрешножанрови разклонения в писмените извори от тази група и се типологизират видовете картни изображения.
3. Въвеждат се малко познати и непознати извори в научно обръщение, отнасящи се до физическата и социално-икономическата география на българското пространство от XIII–XV в.

4. Разнообразните данни от географско-пътеписната книжнина и картографията от XIII–XV в. се систематизират въз основата на устойчив модел на изследване на географията на средновековна България.
5. Съставен е каталог на известните карти от XIII–XV в., представящи в цялост или отделни части от българското пространство, и се предлагат нови четения на географската номенклатура, която се употребява в тях.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. The Black Sea region according to an anonymous Pisan geography, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) 131–140.
2. Влахия като апелатив и съставна част от Българското царство през XIII век, *Bulgaria Mediaevalis* 6 (2015) [под печат].
3. Териториалният обхват на България в пътеписната литература от XIV–XV век, *Bulgaria Mediaevalis* 7 (2016) [под печат].